

<https://doi.org/10.15407/vuchk2024.01.078>
УДК 930.1:323.28(477)"1937/1938"

Ольга КОЛЯСТРУК
В'ячеслав ЛІТИНСЬКИЙ*

Історія Великого терору крізь призму антропологічного підходу

Метою статті є спроба простежити, як у вітчизняній історіографії Великого терору антропологічний підхід з інструментально-прикладного (допоміжного) набув статусу домінантно-визначального при вивченні суб'єктів і об'єктів репресій.

Методологія та методи. Історіографічний аналіз студій терору здійснюється через оптику антропоцентризму. Динаміка антропологічного підходу простежується від зародження під час студіювання об'єктів терору (жертв) до концептуального аналізу суб'єктів терору (ідеологів, організаторів, виконавців) із застосуванням елементів антропології жертви, антропології середовища, антропології повсякдення, постколоніальної антропології.

Висновки. У добу незалежності людиноцентричний підхід в історіографії Великого терору був наскрізним, інтенсивність і повнота його застосування залежали від об'єкту і предмету вивчення, повноти джерельної бази, а також від суспільного зацікавлення, наукової актуальності та інтелектуального потенціалу дослідника(ків).

Еволюція людиноорієнтованого підходу була тривалою і складною, вона розгорталася у двох предметних площинах, невід'ємних одна від одної, покликаних з'ясувати історичну істину і встановити справедливість стосовно а) постраждалих (жертв) і б) винних (організаторів, призвідників, виконавців тощо). Суб'єкт-об'єктні преференції дослідницького поля і фокус дослідження не були довільними чи випад-

---

* *Коляструк Ольга Анатоліївна* – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1099-5868> ; kolvيا@gmail.com;

Літинський Вячеслав Валерійович – старший лаборант кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського; ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6233-3316> ; slavik31litin@gmail.com

ковими, вони були задані загальним поступом вітчизняної і зарубіжної історіографії і розгорталися в конкретних суспільно-політичних реаліях.

Завдяки критичній антропології терору дослідникам вдалося досягти цілісного розуміння Великого терору в радянській Україні і подолати розрив між подієво-фактографічним знанням предмету і культурно-світоглядним рівнем сприйняття і розуміння суспільством радянського минулого.

Ключові слова: вітчизняна історіографія, архівна революція, антропологічний підхід, Великий терор, політичні репресії, жертви, виконавці.

У колективній пам'яті сучасного українського суспільства Великий терор 1937–1938 рр. цілком обґрунтовано усвідомлюється як найганебніший вияв людиноненависницької сутності радянського тоталітарного режиму, квінтесенція його терористично-репресивної політики. На формування такої історичної оцінки були покладені великі зусилля як вітчизняної історичної науки, так і громадянське дорослішання національної спільноти загалом. Потрібен був тривалий і щільний за новими запитамі час, коли водночас, паралельно, хоча не завжди рівномірно і суголосно, відбувалися якісні зміни і в суспільстві, і в історіографічній культурі. А. Киридон цілком справедливо узагальнює суспільну та академічну взаємодію як синергію громадянської ідентичності: «Артикуляція, репрезентація й осмислення подій Великого терору стали потужним суспільним, інтелектуальним і науковим викликом сучасності»¹.

Справді, форматування колективної пам'яті про Великий терор значною мірою залежало від праці вітчизняних науковців у колаборації з архівістами. З опертям на удоступнені у роки незалежності джерела спецслужб, їхнє глибоке і системне епістемологічне вивчення, науковці осмислювали і оцінювали терор 1937–1938 рр., відповідаючи на запит суспільства і виробляючи національну візію радянського минулого.

¹ Киридон А. Великий терор: пам'ять і постпам'ять. *Великий терор 1937–1938 рр.: жертви і виконавці* : зб. наук. ст. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2019. С. 16.

Упродовж всього періоду незалежності в центрі історіографії Великого терору в Україні завжди знаходилася саме людина як об'єкт дослідження і суб'єкт дії.

У 1980–1990-х рр. в гуманітаристиці посилювався вплив *критичної антропології*. Дослідники стали акцентувати увагу не лише на подієво-фактографічну сторону минулого, а й зосередилися на соціокультурних контекстах, важливості не лише причинно-наслідкових зв'язків, а й власне фізичних об'єктів, їх мотивацій, менталітету тощо. Розвиток суспільства, зміни у структурі та соціокультурних цінностях призвели до необхідності нових теоретичних підходів, прийнятних для аналізу минулого. Посилилася критика та рефлексія щодо попередніх теоретичних підходів, їх можливостей та обмеженості².

Метою статті є спроба простежити, як в історіографії Великого терору антропологічний підхід з інструментально-прикладного (допоміжного) набув статусу домінантно-визначального при вивченні суб'єктів і об'єктів репресій.

Наукова і суспільна актуальність визначали вибір об'єкту вивчення: *хто саме* (соціальна категорія, особа, інституція, структура, орган, політична організація, угруповання) – і предмету дослідження: *детермінанта сфери життєдії* (суспільно-політична (соціально-класова, етнонаціональна, релігійно-конфесійна, приватно-родинна, повсякденно-буттєва), виробнича (промислова, сільськогосподарська, військово-оборонна, торгово-фінансова, науково-культурна); локально-адміністративна (загальносоюзна, республіканська, обласна, районна, міська) тощо.

Постановка проблеми залежала від суспільного запиту (громадської зацікавленості і громадянської позиції) та фахової культури дослідників (ремесла та аксіології історика спільно з архівістами). Ці два чинники визначали як загальний

² Шауренко А. Сучасні підходи в антропології: зміна парадигм та інтердисциплінарність. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. №4 (19). С. 86–91. С. 90 DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.4.227>

поступ історіографії терору, так і дослідницьку оптику та інструментарій у вивченні феномену Великого терору загалом і людини, зокрема. Міра їх взаємодії визначала не тільки простір і глибину дослідження проблеми, а й резонанс в суспільстві (в культурній пам'яті) та історіописанні (академічно-дослідницькому, дидактично-прикладному, афірмативно-ідентичнісному). Врешті, від відповіді на етичне питання, які обов'язки й яку відповідальність історики як науковці мають перед суспільством, зрештою, залежав вибір того чи іншого типу дослідження³.

У статті ми спираємося передусім на науковий досвід та інтелектуальну саморефлексію провідних українських дослідників Великого терору: О. Бажана, В. Васильєва, В. Золотарьова, С. Кокіна, Р. Подкура, О. Рубльова, Ю. Шаповала тощо, до аналізу включені і праці регіональних істориків і краєзнавців. Базовими для простеження основних дослідницьких ліній і тем проблеми були для нас спеціальні історіографічні статті, огляди, екскурси, аналітичні ремарки упорядників збірників документів, зокрема Р. Подкура, О. Бажана, О. Рубльова, О. Довбні, І. Терлецької, С. Гули та ін.

Спробуємо простежити етапи утвердження людиноцентричного підходу в історіографії, описати відповідні події ланки.

Першим масовим об'єктом історичних студій терору були його жертви. Відтак початковий етап можна визначити як *реабілітаційно-меморіальний* і розгортався він упродовж прикінцевих перебудовчих і 1990-х рр. У поле зору учених і краєзнавців потрапили як знакові постаті, так і пересічні громадяни. Українські науковці, наснажені розкриттям «білих плям» радянської історії у часи перебудови з її гласністю, за

³ Склокін В. Суспільна значущість історії в сучасній Україні: деякі попередні міркування. Режим доступу: *Historians*. 2012. 25 Octob. <https://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/424-volodymyr-sklokyn-suspilna-znachushchist-istorii-v-suchasni-ukraini-deiaki-poperedni-mirkuvannia>

умови здобуття незалежності вже з 1992 р. почали Державну програму «Реабілітовані історією». Важливо підкреслити, що біля її витоків стояли академічні історики Інституту історії України НАН України, зокрема профільної наукової інституції – заснованого у 1993 р. відділу з розробки архівів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ, яку очолював Ю. Данилюк, а після його смерті – О. Рубльов. Вони спиралися, з одного боку, на дослідницько-пошукову працю Українського культурно-просвітницького товариства «Меморіал ім. В. Стуса» та, з іншого – на здатність відповідальних структур Служби безпеки України і готовність її архівістів удоступнити дослідникам документальні джерела радянських силових структур. На такій триєдиній основі – поєднання зусиль власне науковців, громадянсько-суспільного запиту і державницької підтримки силовиків – з самого початку незалежності закладалася одна з визначальних ознак нової української історіографії терору – її *людиноцентричність*⁴.

Основним завданням на цьому етапі було зібрати і упорядкувати відомості про сотні тисяч українських репресованих громадян, виявити і оприлюднити тисячі нових документів про злочини більшовицького режиму. Таке завдання, з одного боку, визначалося панівними на той час дослідницькими концепціями: тоталітаризму і радянської модернізації, а з іншого – корелювало з вимогами написання національної історії, що вивільнялася з-під імперського гранд-наративу. На трагічних подіях Великого терору концентрувалася увага як політиків, так і громадськості через незбагненність причин масового вбивства, спільноту зачіпали масштаби проведених арештів⁵. Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій

⁴ Подкур Р.Ю., Рубльов О.С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) // *Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.)*. – Житомир : Полісся, 2007. – С. 7–8.

⁵ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь:

на Україні» від 17 квітня 1991 р., врешті, надав легітимності дослідницькій діяльності істориків та архівістів.

Після проголошення незалежності України і розпаду СРСР в українській історичній науці почалися перші тектонічні зсуви, уможливлені наслідками «архівної революції», зміст якої полягав у виявленні, розсекречуванні й удоступненні документів, що раніше зберігалися під грифом «цілком таємно» («совершенно секретно» – рос.), зокрема й архівних фондів спецслужб. С. Білокінь, один з найавторитетніших джерелознавців радянського тоталітаризму, висловив ключову ідею очікувань наукової громадськості. У відновленому за його ініціативою журналі «Наше минуле» 1993 р. він наполягав на суспільному доступі до архівних документів колишнього КГБ, у відновленні справедливості повернення права суспільства на власне минуле: «Склалося так, що головні архівні фонди для цього (радянського) часу – це архіви КГБ. Раз так, це загальнонародне надбання в принципі, і саме його КГБ від народу приховує»⁶. Це був яскравий приклад тиску громадськості на органи державного управління щодо надання доступу дослідникам до зазначених архівів⁷.

Реабілітаційна орієнтація у дослідженні терору, по суті, була закладена ще у посткультурівські часи, коли наріжним об'єктом вивчення були жертви терору. Відтоді ж актуальним став інтерес до з'ясування, хто винен у репресіях, хоча відповідь на цю складову питання була запропонована однозначна – лише Сталін, оскільки партійна номенклатура була зацікавлена суто у відвертанні уваги і, головне, збереженні

Військо України, 1994; Шаповал Ю. Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – 272 с.

⁶ Білокінь С. Про таємниці мадридського двору // *Наше минуле*. Журнал незалежної історичної думки за ред. С. Білоконя. – К.: Вид-во М. Коця, 1993. – Ч. 1 (6). – С. 18.

⁷ Кокін С. Процес відкриття доступу до документів комуністичних спецслужб в Україні (середина 1990-х – середина 2000-х рр.) // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. – 2019. – № 2. – С. 268.

в своїх руках всіх важелів контролю і управління. Менше з тим, констатуємо: вивчення і аналітика суб'єктів терору мають ті ж історичні корені. В умовах десталінізації була задана і певна ієрархія предметного поля – від розкриття сталінсько-ежовської ідеології Великого терору та її практичної програми, через інституції і персоналії (союзного і республіканського рівня) до низових функціонерів різного штибу, зокрема районних керівників, місцевих винуватців і призвідників і, нарешті, безпосередніх виконавців. У цих дослідженнях актори/дієвці Великого терору ставали об'єктом вивчення і розглядалися як суб'єкти злочинної діяльності, аналізу дій яких вимагав суспільний запит віктимно-травматичного характеру – покарання винуватців численних безневинних жертв.

Особлива увага приділялася механізму проведення масових операцій. Зокрема, її попередньої розробки у надрах НКВС СРСР з жорстким контролем Й. Сталіна та його близького оточення. Дослідники В. Нікольський, В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур, О. Лисенко, С. Кокін та ін. докладно висвітлили механізм розробки та реалізації масових операцій в УРСР у 1937–1938 рр. Академік П. Тронько як очільник Державної програми «Реабілітовані історією», резюмуючи результати її реалізації за перші два десятиліття (написано понад 9 тис. праць, присвячених репресіям у період існування тоталітарної системи в Україні)⁸, зазначив тотально-синкретичний характер проведення Великого терору, в який були втягнуті не тільки силові структури, а й партійно-радянське керівництво. На розширення цільових груп «контингенту» для арешту, процедуру «лімітування» арештів і засудження, впливали як вище, так і місцеве партійно-державне керівництво. До початку 1991 р. дослідження ґрунтувалися на вивченні організаційної ролі Й. Сталіна у здійсненні Великого терору. Трохи пізніше почала висвітлюватися участь його найближчого

⁸ Тронько П.Т. Державна програма науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»: досвід, проблеми, перспективи // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2007. – Вип. 34. – С. 7.

оточення – Л. Кагановича, В. Молотова, М. Єжова. Діяльність С. Косіра, В. Балицького, І. Леплевського, О. Успенського в українській історіографії почала досліджуватися у другій половині 1990-х рр. На цей період дослідники вже накопичили первинні документи і почали аналізувати їхню організаційну роль на республіканському рівні у реалізації вказівок Кремля щодо боротьби із «ворогами народу»⁹.

Так було остаточно покладено край панівній в радянській історіографії тезі про одноосібну відповідальність Сталіна за розв'язаний терор, коло винуватців і організаторів терору було розширене, що, в свою чергу, підірвало хрущовський міф про непричетність і невинуватість партійно-радянської еліти, який тримався на твердженні про вихід органів державної безпеки з-під партійного контролю¹⁰.

Маємо визнати, що попри панівну у вітчизняній історіографії адміністративно-командну модель аналізу наслідків репресій, в її лоні започаткувався загально-гуманістичний і антропоцентричний стрижень студій терору саме крізь призму віктимності. Проміжним результатом, станом на 2010 р., стала каталогізація відомостей про понад 700 тис. репресованих громадян, виявлення та оприлюднення тисяч нових документів про злочини більшовицького режиму¹¹.

Послідовність і алгоритм українських студій терору розгорталися у цей час в спільному з іншими пострадянськими національними історіографіями (російською, грузинською, вірменською, білоруською тощо), поетапно, за єдиною ієрархічною вертикаллю вивчення ключових дієвців (ідеологів,

⁹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ- НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.

¹⁰ Тронько П. Дослідження «великого терору» у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією» // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – 2011. – Вип. 37. – С. 12.

¹¹ Подкур Р. Взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938–1939 рр.) // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – 2010. – Вип. 36. – С. 267.

натхненників, організаторів, реалізаторів) Великого терору (в Союзі, республіці, на місцях) та їх ролі в загальній архітектоніці феномену терору.

Якщо узагальнювати результати першого етапу, то можна вказати на такі його здобутки: а) саме на цьому етапі задукоментовано системність репресій і нерозривну тяглість 1937–1938 рр. із засадничим «червоним» терором, розкрито його трансформацію з революційно-вимушеної міри в засадничу складову державної політики; б) на документах спецслужб з'ясовано, що апробовані на початку 1920-х рр. геноцидальні методи упокорення селян голодом були на повну потужність використані під час насильницької колективізації і призвели до Голодомору 1932–1933 рр., показано антилюдську природу влади і безкарність її силових органів; в) Великий терор інтерпретувався як «кривава вакханалія» командно-адміністративної системи, підкреслювалася безконтрольність, нестримність масових репресій.

Уже на цьому етапі сформувалося основне дослідницьке ядро істориків репресій і терору як загальноукраїнського, так і локально-регіонального рівнів. Відтоді запроваджена стала практика обговорення, осмислення трагедії терору на конференціях, семінарах, круглих столах різного формату і започатковані міжнародні дослідницькі проекти на основі української архівістики.

Чи не найголовніший здобуток – це публікація документів: спеціальними збірниками (за тематичним, локальним, хронологічним принципом), підбірками в часописі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ», хронологічними і біографічними кейсами у спеціальних монографічних працях тощо. Оприлюднення цих документів у науковому середовищі сприяло поглибленню фахового інтересу і рекрутувало нових дослідників. З іншого боку, популяризація документально підтверджених відомостей у пресі, на телебаченні, на радіо викликала не лише масовий ефект пізнання закритого, а й мотивувало до роздумів над ним, елементарного зіставлення загальнонаціо-

нальної історії з власне родинним життєписом. Врешті, запусkaliся механізми вивільнення силоміць забутого і відновлення режимів пам'яті та налагодження пам'ятання, міжпоколінневої комунікації й формування культурної пам'яті суспільства.

Водночас, прикметним залишалося виразне домінування оціночно-політичного підходу над академічно-аналітичним – дослідники по можливості максимально оприявнювали події, факти і масштаби терору, аби унаочнити і увиразнити іманентні характеристики сталінізму. Вочевидь, це резонувало із запитом суспільства на публічне осудження тоталітаризму.

На цьому етапі окреслились і перші проблеми (статистика терору, демографічні втрати, моральні збитки, обмежена відкритість і доступність московських архівів силових структур) і визрівали нові завдання як теоретико-стратегічного характеру (перехід від політико-реабілітаційної методології до концептуального аналізу Великого терору і напрацювання культурного дискурсу в історії українського суспільств), так і тактично-прикладного (структурування документальної бази, її критичний аналіз; вироблення і узгодження спеціальної термінології і категоріального апарату; локальна і регіональна картографія терору, типологія злочинців-учасників терору) і перспективи (міжнародна співпраця; підготовка тематичних фундаментальних збірників документів і спеціальних монографій).

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. набув ознак *перехідного* періоду в українській історіографії терору, що був зумовлений а) новими (національно-ідентифікаційними) запитамі суспільства і б) новим якісним потенціалом науковців (джерельна база, методологічно-інструментальна озброєність, поколінневе оновлення кадрів науковців, міжнародний досвід).

Саме на цьому етапному порубіжжі історична політика (політика пам'яті) почала набувати в Україні і Росії різнобічних векторів, по-різному формувалися суспільні запити щодо сутності терору в цих країнах. На цьому етапі російський

державницький тиск почав призводити до онтологічної деформації пам'яті про терор, поступово, але послідовно блокував громадянську активність суспільства. Натомість в Україні, навпаки, посилилася демократична запитальність до радянського репресивного минулого. Завдяки набутій потужній і різноманітній документально-джерельній базі українська історіографія терору на цьому етапі стала відособлюватися від загальної пострадянської / російської концепції. І в офіційній політиці можна бачити поступ самовизначення від кучмівської спроби узалежненого маніфестування «Україна – не Росія» до програми свідомого вивільнення через осуд репресивно-колоніальної політики Москви за В. Ющенка.

Нам видається, що вже на цьому етапі ідеться про початковий вплив на українську історіографію терору постколоніальної антропології – підходу, коли аналіз провадиться крізь призму соціокультурних наслідків доби радянського тоталітаризму як імперського колоніалізму, коли відбувається децентрація і переосмислення москвоцентричної моделі історії.

Саме у цей час в українській історіографії відбувається зосередження уваги переважно на історії терору в радянській Україні. Прикметною подією у цьому сенсі стала поява фундаментальної колективної монографії «Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси» (2002)¹². Шість розділів книги присвячено політичному терору сталінських часів. Їх автори: С. Білокінь, В. Даниленко, С. Кульчицький, В. Ченцов, Д. Архієрейський, Л. Гриневич, Ю. Шаповал – усебічно висвітлюють практику сталінського терору на селі, серед інтелігенції, військових, службовців, різних етносів. Ю. Шаповал – автор спеціального розділу про Великий терор.

Звісно, про повну сепарацію предметного поля українських істориків не йшлося, оскільки система терору закорінена у Москві. Втім, визначалися нові візії, які спонукали до

¹² Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси. – К.: Наукова думка, 2002. – 952 с.

постановки нових тем і зародилися інші запити до документів. Цей час можна означити як *генезисно-герменевтичний*, коли, по-перше, вітчизняні історики мали за мету документально розкрити специфіку і особливості реалізації Великого терору в УРСР, визначити його причини і чинники, змістове наповнення, виконавський склад і методи тощо. По-друге, відбулися істотні когнітивні зміни, насамперед, у (пере)прочитанні, розумінні, інтерпретації історичних документів, змінилися питання до них. Освоєння архівного документу передбачало не лише встановлення осіб, фактів, причин, наслідків, що в ньому зафіксовані, а й простеження за ним обставин і правил його створення, з'ясування його адресата і адресанта як суб'єктивних чинників об'єктивної реальності. Пам'ятаємо, що документи радянських спецслужб – це їх офіційний слід в історії, творення якого відображало не лише певну ситуацію або навіть компанію, а й ідеологічну програму в цілому. Ці документи мали свідчити на користь їх бенефіціара, тобто системи. Між тим, в незалежній Україні пізнавальна оптика терору почала істотно коригуватися з національним історичним нарративом, завдяки чому відкрилися нові смислові зв'язки і змістові акценти терору в радянській Україні.

Антропологічний підхід у студіях терору поступово набував все більшої виразності завдяки дослідженням біографій не тільки постраждалих, а й співробітників органів державної безпеки. Харківський дослідник В. Золотарьов заявив про власний персональний почерк у першому ж номері часопису «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» 1994 р. «Матеріалами до біографій чекістів»¹³. Ще 1997 р. Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов підготували фундаментальну документальну працю «ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи». Новим словом у цій справі було розкриття імен чекістів, руками яких практично утверджувалася і здійснювалася «дик-

¹³ Золотарьов В. Чекісти 20–30-х: матеріали до біографічного словника // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 1994. – № 1. – С. 168–171; 1995. – №1/2. – С. 334–340.

татура пролетаріату». Спільно з Ю. Шаповалом В. Золотарьов тривалий час вивчав біографію В. Балицького¹⁴, однієї з ключових постатей трагічної історії державного терору в Україні. Якщо простежити за публікаціями цих дослідників, що стали «на шлях правди про нього», то очевидно стає ще одна тенденція дослідницьких студій терору – від деталей і епізодів біографії до цілісної характеристики персони в історичному контексті¹⁵. Це підтверджує, зокрема, поява у 2017 р. їх спільної монографії «Гільйотина України: нарком Всеволод Балицький і його доля», де вже відомі сторінки біографії не тільки збагатилися важливими деталями, але й синтезували різноманітні напрацювання, щоб на персоналізованому рівні осмислити специфіку і своєрідність комуністичної суспільно-політичної системи загалом.

На прикладі наукового доробку В. Золотарьова впродовж всього періоду незалежності можна простежити, як дослідник поглиблював розуміння людського чинника в терорі, розширюючи на основі архівних документів біографічну портретистику Великого терору від персон першої величини союзно-республіканського рівня до місцевих (обласних і районних очільників спецструктур) і низових виконавців¹⁶.

В. Золотарьов підготував й опублікував значну кількість біограм на співробітників держбезпеки радянської доби. Його статті з О. Бажаном (про С. Брука, Ю. Толкачова, М. Віхмана,

¹⁴ Золотарьов В.А., Шаповал Ю.І. В.А. Балицький. На шляху правди про нього // *Український історичний журнал*. – 1993. – № 4–6, 7–8.

¹⁵ Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А. Всеволод Балицький: особа, час, оточення. – К.: Стило, 2002. – 468 с.

¹⁶ Золотарьов В. Заручник системи: Я. Камінський // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 1996. – № 1–2; *Його ж*. Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3-го рангу С. Мазо // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2000. – № 2–4; та ін.; *Його ж*. ЧК–ГПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі. 1919–1941. – Харків : Фоліо, 2003. – 477 с.; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків : Фоліо, 2004. – 366 с.

М. Лінчика, Г. Коркунова, З. Лунєва-Мінця, П. Шостака-Соколова, Я. Шлейфмана, В. Волкова та інших чекістів) є яскравим прикладом поєднання різних авторських пізнавальних методик, взаємообміну практичним досвідом, верифікації знання, здобутого в різний спосіб, коли особа досліджується у відповідному середовищі (загально суспільному і конкретно корпоративному) в усій сукупності її індивідуальних якостей та взаємостосунків з оточенням, відтак можна вести мову не лише про просопографію, а й про антропологію середовища, антропологію мікрогрупи, врешті, антропологію повсякдення. Зайве говорити, що напрямок біографічної документалістики терору – один з найбільш розроблених і багато представлений автурою.

Особливо варто відзначити системну і багатогранну дослідницьку і організаторську працю Р. Подкура, в його доробку – програмні публікації документів, теоретико-методологічні, історіографічні, джерелознавчі, проблемно-аналітичні статті, за якими можна простежити утвердження тоталітаризму в СРСР, історію радянських спецслужб, роль особистостей у здійсненні Великого терору, загальноукраїнську специфіку порівняно із союзнаю, регіональну конкретику і становлення меморіальної культури терору в незалежній Україні. С. Гула особливо акцентує на внескові В. Васильєва і Р. Подкура у дослідженні трагедії терору на Поділлі¹⁷.

За аналізом І. Терлецької, особливістю історіографічного дискурсу першого десятиліття ХХІ ст. стала, «по-перше, увага до соціального й національного спрямування терору – голодом, репресіями, депортаціями; по-друге, увага до особливостей репресивної практики в різних регіонах радянської України; по-третє, аналіз державного механізму репресій в УСРР–УРСР; по-четверте, значна увага до репресивної практики серед окремих соціальних верств населення, зокрема, інте-

¹⁷ Гула С. Сучасні тенденції та проблеми історіографії діяльності радянських органів державної безпеки на Поділлі (1928–1938 рр.) // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2014. – №2. – С. 504–531.

лігенції; по-п'яте, дослідження Голодомору в Україні як форми соціально-національного терору, здійснюваного Й. Сталіним та його оточенням; по-шосте, публікація численних документальних джерел. І, нарешті, слід відзначити більш активне (порівняно з минулими роками) використання міждисциплінарного підходу, новітніх методів досліджень¹⁸. Попри те, що в цьому резюмуванні проблематика Великого терору не виокремлена спеціально, авторка включає до аналітичного поля дослідницької праці про 1937–1938 рр.

У наступному своєму огляді «“Великий терор” в Українській РСР: історіографічний дискурс» авторка сфокусувала увагу на працях з історії репресій у 1937–1938 рр. у радянській Україні, підкресливши передусім розширення тематики студіювань, публікацію великої кількості документів, використання нових методів досліджень¹⁹.

Вона наголосила на продуктивності міжнародної співпраці істориків. Ішлося про ініціативу німецьких істориків М. Юнге, Б. Бонвеча, Р. Біннера про спільне вивчення «куркульської операції», що стала однією з найбільш масштабних репресивних акцій. У міжнародному проєкті взяли участь не тільки дослідники з України та Німеччини, а й Росії. Як результат спільної праці, у 2009 р. у Москві вийшла колективна робота «Сталінізм у радянській провінції: 1937–1938 рр. Масова операція на основі наказу № 00447». І. Терлецька підкреслила істотну відмінність висновків українських і російських дослідників: «Якщо російські історики вважають головними причинами «куркульської операції» й «великого терору» зростаючу воєнну загрозу та розширення виборчих прав у Конституції 1936 р., що викликало занепокоєння у Й. Сталіна, то українські фахівці наголошують на тому, що сталінське керівництво

¹⁸ Терлецька І. Державний терор в УСРР–УРСР періоду сталінізму у вітчизняній історіографії початку ХХІ ст. // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2010. – № 2. – С. 416.

¹⁹ Терлецька І. «Великий терор» в Українській РСР: історіографічний дискурс // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2012. – №2. – С. 385.

прагнуло, передусім, повного упокорення й уніфікації населення шляхом свідомого винищення окремих соціальних груп, що їх уважали потенційно небезпечними»²⁰.

У зв'язку із цим варто наголосити на висновках В. Васильєва²¹. Він наголошує, що сталінська «соціальна інженерія» мала комплексний характер, спричинений багатьма факторами, зокрема зовнішньою загрозою (ліквідація «п'ятої колони»), посиленням тотальної влади диктатора («кадрова чистка»). Водночас він наполягає, що у прикордонній УРСР для Сталіна безпеку становив передусім «внутрішній ворог» в особі «українських націоналістів», «петлюрівців», «самостійників» і «куркулів». З огляду на це, на його думку, вповні простежується більшовицька програмна лінія «упокорення українського села» в її завершальній стадії. Відтак логічним є висновок С. Кульчицького про початок Великого терору в Україні раніше, в 1932–1933 рр. Серед масових каральних акцій у рамках Великого терору «куркульська операція» була спрямована проти багатьох соціальних груп: селян, колишніх членів небільшовицьких партій, священнослужителів, інтелігенції, військових білої, петлюрівської, гетьманської армій, а також отаманів, ватажків, організаторів банд, реемігрантів тощо. Ю. Шаповал також вважав, що головний удар був спрямований в першу чергу проти українських селян. Він акцентував на тому, що «чимало з них під час колективізації було засуджено до 10 років ув'язнення. Тепер вони мали повертатися додому і могли не лише розповісти про пережите, а й по можливості протидіяти режиму. Повертатися з місць ув'язнення мали не лише селяни, а й інші колишні противники більшовиків»²².

---

²⁰ Там само. С. 381

²¹ Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження // *Історія України: мало-відомі імена, події, факти.* – 2008. – Вип. 35. – С. 116–137.

²² Шаповал Ю. І. Торкнутись історії. 2-ге вид. – К.: Парламентське вид-во, 2017. – С. 262.

Не менш важливим напрямом досліджень стало вивчення так званих «національних операцій», що здійснювалися згідно із оперативними наказами та директивами НКВС СРСР стосовно окремих національних громад²³. Джерельна база «національних операцій» напрацьовувалася українськими дослідниками з 1990-х рр., до наукового обігу документи вводилися в серії спеціальних публікацій в науково-документальному журналі «З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ», у чергових томах «Реабілітовані історією» по регіонах, в окремих тематичних збірниках. Г. Папакін наголосив, що документальні публікації українських дослідників з джерельної спадщини репресивних служб різного типу і виду, від великих тематичних до поодиночних, нараховують уже тисячі назв²⁴.

Найбільшого удару було завдано польській громаді, починаючи зі сфальшованої «Справи ПОВ» («Польської організації військової») 1933–1935 рр.²⁵ Відтак українські і польські історики багато років співпрацювали у проекті «Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб». Їх зусиллями 2010 р. в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України був виданий 8-й том «Великий терор: Польська операція 1937–1938» (у двох книгах).

За наслідками всіх «національних операцій» простежується неперервна тяглість терору, цілком слушною є думка

²³ Довбня О. Регіональна специфіка «Великого терору» у сучасній українській історіографії // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. – 2018. – № 1 (49). – С. 209–259.

²⁴ Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / Упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 14.

²⁵ Довбня О.А. Репресії проти поляків УСРР/УРСР наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. у дослідженнях вітчизняних істориків // *Гілея: наук. вісник*. – К., 2018. – Вип. 137 (10). – С. 42–48.

дослідників (О. Рубльов, О. Калакура, О. Гранкіна, О. Довбня) про те, що в ході репресивних дій другої половини 1930-х рр. проти поляків, німців, греків, болгар, євреїв тощо система остаточно завершувала «коренізацію», не тільки прибираючи національно свідомих представників національних меншин, а й ліквідуючи мережі національних шкіл, вищих і середніх навчальних закладів, культурно-освітніх установ, преси, адміністративно-територіальних одиниць.

Не можна не відзначити, яку велику роль відіграли здобутки західної історіографії тоталітаризму (Х. Арендт, Н. Верт, Р. Конквест) і безпосередня наукова взаємодія з зарубіжними істориками Лінн Віолою, Максом Юнге, Рольфом Біннером та ін., що займалися проблемами геноцидів, нацистського зокрема. Водночас слід вести мову і про український вплив на зарубіжну радянологію, коли, по-перше, радянська Україна стала виокремлюватися із загальносоюзного контексту, що маркувався і осмислювався як (загально)російський. По-друге, вивчення архівів ГДА СБ України іноземними дослідниками і обговорення результатів з українськими дослідниками переконувало їх у специфіці Великого терору в УРСР як геноцидальної війни проти українців.

Важливим підґрунтям для всебічного аналізу «куркульської справи» як центральної операції Великого терору в Україні став виданий в Москві двотомник документів «“Через трупи ворога на благо народу”. “Куркульська операція” в Українській РСР 1937–1941 рр.» (2010), в числі упорядників якого з українського боку були С. Кокін та О. Довбня. Того ж року Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія» перевидав цей збірник українською мовою «Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.». В обох виданнях вступні статті написані С. Кокіним і М. Юнге. Корпус документів, який представлено у двох книгах за хронологічним принципом, вимагав від упорядників не лише навігаційних покажчиків, а й концептуального і термінологічного роз’яснення.

По-перше, йшлося про те, за кого мати органи НКВС під час терору, вбачати їх функціональним інструментом операції чи її активним дієвцем. Вони наголосили на цьому, аби читач/дослідник рефлексував і аналізував свідомо. «У випадку з «інструментом» мова йде про органи як про централізовану та ієрархічно керовану виконавчу інстанцію, що діє, як правило, лише внаслідок посиленого тиску зверху, нерідко всупереч своїм переконанням, – підкреслили вони. – Натомість «каратель як дійова особа» означає активну участь органів держбезпеки і міліції у масових репресіях саме як невід'ємної складової системи, що *мала свою власну зону дії і свої власні інтереси*»²⁶.

Вважаємо цю рекомендаційну застерегу важливим проявом подальшої антропологізації історичного дослідження. Керовані і добросовісні «виконавці» злочинних наказів позбавляються власної відповідальності, а відтак і суб'єктності, вони лише частка загального знищувального механізму – каральна система їх знеособлює, а винуватість екстраполює на всіх, в такий спосіб знелюднюючи і саме суспільство, яке стало полігоном для соціальних експериментів влади.

З іншого боку, завдяки акцентуванню на варіанті «дійової особи» піраміда терору набуває окресленої структурної будови. І у зв'язку із цим важить ще одне міркування упорядників: «Не менш важливим задля розгляду проблеми виконавця і кола виконавців є питання стосовно участі партії і так званого «неорганізованого населення»²⁷. У цьому, на наш погляд, ключ до присутньої антропології терору, в який у тоталітарній державі втягнуті всі в різних ролях: і злочинні ідеологи, і організатори-призвідники, і низові виконавці, і (не)помітні сексоти (т/п – таємні працівники), донощики, злякані заручники тощо. На цьому прикладі хотілося б під-

²⁶ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр.: У 2-х ч. / Упоряд. С. Кокін, М. Юнге. Ч. 1. – К., 2010. – С. 7.

²⁷ Там само.

креслити, як джерела «диктують» поступ історіографії Великого терору, як документальна база з українських спецархівів уможливила поглиблення вже апробованих тем і постановку нових проблем та започаткування чергових проєктів як вітчизняних, так і зарубіжних істориків.

З іншого боку, не можна не погодитися з думкою Р. Подкура про те, що зміна об'єктів і перспектив дослідження стала можливою не лише завдяки розширенню джерельної бази, головним стало відчуття і набуття свободи як особистісної, так і теоретико-методологічної: «Вчені позбавилися політичного й ідеологічного тиску, що був присутній ще з часів сталінської, хрущовської та брежнєвської доби»²⁸.

Вважаємо, що цьому значною мірою сприяла Революція гідності 2013–2014 рр., а також російська анексія Криму, розв'язана у 2014 р. російська агресія на український схід, що гостро поставили перед суспільством і науковцями питання про оцінку радянського репресивно-терористичного минулого.

Закономи 2015 р. «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 рр.». сприяли розгортанню декомунізації як процесу системного аналізу, оцінки, відходу від зразків комуністичного світогляду, засудження комуністичних практик і пропаганди, стали актуальним завданням.

---

²⁸ Подкур Р. Українська історіографія дослідження феномену «виконавців» Великого терору 1937–1938 рр. *Биківня – від території смерті до місця пам'яті*. До 20-річчя заснування Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили». Матеріали Всеукраїнської наукової конф., м. Київ, 23 вересня 2021 р. / упоряд.: Р. Подкур, Т. Шептицька. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2022. – С. 93.

Так, перегляд ціннісних орієнтирів, зумовлений переходом від доби транзиції до розбудови політичної нації європейського зразка, став однією з помітних ознак розвитку сучасного українського суспільства²⁹. Процес декомунізації набував виразних відцентрових ознак і в науковому середовищі.

Так, багаторічна комплексна публікація архівних матеріалів привела до кардинально нових висновків про Великий терор і визначила основні дослідницькі теми і проблеми подальших студій терору. Великий терор більше не оцінювався як «вакханалія», навпаки, був документально обґрунтований висновок про його системний і цілеспрямований характер. Продуманий і добре спланований державними органами злочин був бюрократично досконало організований та здійснювався із дотриманням таємниці та максимально можливим контролем³⁰. Учені також дійшли висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-радянської, військової, культурної еліти СРСР. Хоча обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні завдання і мету³¹. Відтоді під Великим терором у радянській Україні стали розуміти масові репресивні програмні акції від літа 1937 до осені 1938 рр. Відповідно, стартом Великого терору вважається оперативний наказ НКВС СРСР № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів» від 30 липня 1937 р., а його

²⁹ Шаповал Ю., Васильєва І., Матвієнко І. Українське суспільство у 2014–2020 рр.: проблеми політики декомунізації // *Український історичний журнал*. – 2020. – № 4. – С. 124.

³⁰ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. – К., 2010. – Кн. 1. – С. 7.

³¹ Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР : матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 15 березня 2012 р. / упор. : О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 6.

закінченням, ухвалення постанови ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР «Про арешти, прокурорський нагляд і провадження слідства» 17 листопада 1938 р.

По мірі заглиблення у проблематику терору, оперуючи величезним, постійно приростаючим масивом різноманітних архівних документів, історики спочатку дотично і фрагментарно торкнулися впливу терору на його акторів, що, врешті-решт, привело до спеціального фокусування дослідницької уваги на активних учасниках Великого терору (карателях, «трійках», слідчих, катах, конвоїрах, виконавцях вироків) як на його безпосередніх об'єктах, що самі у своїй діяльності і долі акумулювали сутнісні ознаки Великого терору і радянської репресивної системи загалом. Так дослідження Великого терору виявили ще один аспект формування системи державного терору в СРСР, що раніше був поза межами наукового дослідження. Йдеться про феномен «виконавця», тобто осіб, які безпосередньо виконували злочинні накази вищого політичного керівництва СРСР щодо масового вбивства чи ув'язнення громадян радянської України³².

По суті, відтоді і на сучасному етапі у центрі уваги дослідників виявилися вже не жертви репресій, а їхні кати. Таке обернення фокусу не просто додавало нових об'єктів дослідження, а й вимагало аналітики на новому рівні, оскільки необхідно було розкрити активних дієвців не тільки як інструментальну складову силових органів, а й як частину соціуму. З цією метою аналітична робота українсько-німецько-американсько-канадсько-молдавсько-грузинсько-російської команди науково-видавничого проєкту «Відлуння Великого терору: співробітники НКВС на лаві підсудних (1938–1941 рр.)» здійснювалася за єдиним алгоритмом, за яким з'ясовувалось а) соціальне походження виконавців; б) шлях до органів держбезпеки; в) ступінь прояви політичної лояльності; г) діяльність під час Великого терору і особиста участь в його

³² Подкур Р. Українська історіографія дослідження феномену «виконавців»... С. 93.

реалізації; д) поведінка після припинення масових операцій; е) спосіб засудження чи іншого покарання, шляхи уникнення покарання тощо.

Для розгортання принципово нової роботи 2015 р. у двох номерах журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ» було оприлюднено перші напрацювання учасників на основі матеріалів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. У першому числі були надруковані розлогі статті Л. Віоли (Торонтський університет, Канада) та М. Юнге (Рурський університет, м. Бохум, Німеччина), присвячені феномену «Perpetrator» («учасника злочину») Великого терору. Кожен з авторів запропонував аналіз сучасних підходів до вивчення «винуватців» злочину терору, покликаючись до напрацювань з історії та осмислення тяжких злочинів, скоєних комуністичним і нацистським тоталітарними режимами, передусім Голокосту і Голодомору. Поруч із цим, українські автори запропонували конкретні кейси дослідження нового об'єкту, зокрема В. Васильєв і Р. Подкур розлого охарактеризували організаторів і виконавців акцій Великого терору на Поділлі; Житомирське і Харківське УНКВС опинилися в центрі уваги С. Кокіна і В. Золотарьова, відповідно. У другому номері учасники проекту доповнили «виконавську» мозаїку за архівними даними по Ворошиловградській (О. Довбня), Миколаївській (М. Юнге), Одеській (А. Савін і О. Тепляков) областях та у Молдавській АРСР (І. Кашу); мікродослідження Л. Віоли стосувалося Уманського районного відділу НКВС. Для зіставлення також запропонована стаття Т. Блаувельт за матеріалами судового процесу 1957 р. у Грузинській РСР про виконавців Великого терору. Після такої апробації наступного року, до 80-річчя Великого терору, журнал запропонував оригінальні статті К. Кузіної про образ співробітника НКВС у радянській пропаганді та О. Колястрок про (екстра)ординарну повсякденність за умов терору.

2017 р. ознаменувався не лише численними статтями з історії Великого терору, а й знаковими фундаментальними

працями, передусім, це монографія В. Васильєва і Р. Подкура «Радянські карателі. Співробітники НКВД – виконавці «Великого терору» на Поділлі»³³, в якій автори дослідили передумови та механізми здійснення політичних репресій у прикордонному Поділлі у період між двома світовими війнами, проаналізували судові процеси над співробітниками НКВД УРСР, які виконували злочинні накази політичного керівництва СРСР у роки Великого терору. Наголосимо, що автори не випадково вжили маркер «карателі» для визначення особистої участі і відповідальності очільників УНВД Вінницької і Кам'янець-Подільської областей, усвідомлюючи його негативні конотації і асоціації з нацистськими злочинцями, існуючі в пам'яті суспільства. Вони пишуть про своїх «героїв» як про професійних убивць, які впродовж десятиліть служби в радянській держбезпеці відправляли на смерть або до концтаборів сотні тисяч людей. Обрана авторами номінація «карателів», з одного боку, ясно відображає ступінь злодіянь, а з іншого – акцентує на необхідність осуду їх суспільством і державою. Понад те, автори запропонували варіанти використання набутого знання для формування історичної пам'яті, громадської думки стосовно радянської доби та поглиблення процесу деколонізації в Україні.

Знаковою стала поява першого тому з серії викривальної документалістики про «виконавців» – «Відлуння Великого терору»³⁴, до якого автори-упорядники В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур відібрали протоколи і стенограми партійних зборів і оперативних нарад співробітників НКВД УРСР та його обласних управлінь, які відбулися після припинення Великого терору упродовж листопада 1938 – листопада 1939 рр., що вказує, здавалось би, на чекістську «роботу над помилками» –

³³ Васильєв В., Подкур Р. Радянські карателі. Співробітники НКВД – виконавці «Великого терору» на Поділлі. К.: Видавець Захарченко В.О., 2017. 240 с.

³⁴ Відлуння Великого терору : Зб. док. : у трьох томах. Т. 1. / Авт.-уклад.: В. Васильєв, Л. Віола, Р. Подкур. – К.: Видавець В. Захарченко, 2017. – 744 с.

зловживаннями, ексцесами, порушеннями в ході виконання «чистки», насправді це зразу увиразнює, що судове переслідування «порушників соціалістичної законності» мало залишитися закритим, суто відомчим, стати попередженням і настільним посібником для наступного покоління чекістів, але жодною мірою не мало набути публічної реакції, оздоровчої для суспільства.

Автори статей збірки «Чекісти на лаві підсудних» (М., 2017), зокрема й українські: С. Кокін, В. Васильєв і Р. Подкур, В. Золотарьов, О. Довбня прагнули розкрити особисті мотиви службової діяльності співробітників НКВД, аби з'ясувати, чи справді вони щиро вірили в об'єктивну необхідність того, що робили, чи були банально слухняними службовцями, здатними виконувати накази зі страху чи бюрократичної рутини. Типологія рекрутованих виконавців різноманітна: від фанатиків і функціонерів, кар'єристів-приспосованців, садистів-кримінальників до пересічних людей, заляканих і несвідомих своїх дій. Книга складається з пазлів мікроісторичного опису з багатьма деталями і новими емпіричними даними, що дозволяють збагатити розуміння Великого терору, з оптики катів, слідчих, розстрільних команд.

Далі дослідження все більше набувало ознак комплексної методології, спрямованої не лише на максимальне пізнання механізмів терору, а й на розкриття природи його травматичного впливу не тільки на тогочасне суспільство, а й на сучасність. Копітка і невтомна праця дослідників (архівістів, академічних істориків, місцевих краєзнавців, учителів, музейників) дозволяє дійти висновку, що Великий терор був не тільки засобом контролю над суспільством, а й виявився потужним інструментом виконання одного з наріжних завдань радянської влади – формування людини нового типу і створення гомогенізованої спільноти «радянський народ», придатної для реалізації партійно-урядових цілей як всередині країни, так і поза її межами. З іншого боку, завдяки методам соціально-антропологічного аналізу показано, як

Великий терор призвів до деформації суспільних інститутів і структур, змінив ставлення пересічних громадян до представників влади, а також до силових органів як до суто каральних – суду, прокуратури, органів внутрішніх справ і держбезпеки.

Якщо спробувати стисло резюмувати науковий доробок сучасних вітчизняних студій Великого терору крізь призму антропологічного підходу, то можна наголосити на наступному.

По-перше, головним результатом реабілітаційно-меморіального напрямку є: а) встановлення імен, життєвих історій, місць пам'яті жертв терору, б) створення загальнодержавної інформаційної бази про репресованих, в) подолання формально-статистичного принципу в демографії втрат «радянської модернізації».

По-друге, остаточно спростований стереотип про Великий терор як неконтрольовану партією і урядом діяльність органів держбезпеки в умовах наростаючої зовнішньої небезпеки. Натомість на основі розсекречених архівних фондів партійних органів і радянських спецслужб доведено безпосередню участь партійно-радянської верхівки в його організації, розкрито механізм залучення до його реалізації не тільки низового партійно-радянського апарату, названо імена організаторів і виконавців злочинних операцій. Сталін ініціював репресії, політбюро ЦК ВКП(б) ідеологічно «супроводжувало» репресії. При цьому, переслідування широкого загалу радянського населення однозначно було віднесено до компетенції республіканських, крайових та обласних органів державної безпеки та міліції.

Великий терор перестав бути загальним означенням масових репресій, «темною» сторінкою історії, завдяки документам він персоналізований не тільки на рівні керівної верхівки, обласних УНКВС, а й тих, хто катував, конвоював, натискав на гачок, частково і тих, хто випишував бюрократичні довідки чи давав хибні свідчення про настрої і погляди, переконання тощо.

По-третє, розкрита специфіка і особливості Великого терору в Україні. Показано, що його змістове наповнення складалося «куркульська» і «національні» операції, за первинним задумом спрямовані на знищення засад української державності і національної ідентичності, повну ліквідацію настроїв самостійності і свободи, подолання будь-яких проявів «українського націоналізму». Засвідчено, як і чому параметри масових операцій змінювалися залежно від специфіки регіону, на що впливали такі чинники, як географічне розташування (прикордоння), поліетнічність населення, специфіка економіки, прояв національно-визвольної активності у 1917–1921 рр., селянські повстання 1920-х рр., а також наявність підприємств військової промисловості, підрозділів РСЧА. Розкрито також, що інтенсивність і жорстокість реалізації операцій залежали і від місцевих очільників репресивних органів і причетних структур.

По-четверте, яскраво доведено, що репресивна практика трималася на загальному страхі, недовірі, підживлюваній підозрілості і нагнітанні небезпеки ззовні, експлуатації внутрішньої ксенофобії (етнонаціональної, релігійно-конфесійної, соціально-класовій тощо), на обмані і фальсифікації.

Насамкінець, розпочатий як археографічний проєкт зодбуття фахівцями знання із закритих фондів, він набув суспільного резонансу і став основою для створення фундаментальної бази переосмислення радянського минулого, без чого неможливе ні відновлення засад громадянського суспільства, ні формування оновленої культурної пам'яті українців, ні вироблення індивідуальних ціннісних орієнтирів громадян України.

Великий терор 1937–1938 рр. був і залишається, поряд із Голодомором і Другою світовою війною, одним із найбільших травматичних періодів радянської історії України. Це не лише пов'язано із значною кількістю заарештованих, ув'язнених і вбитих громадян радянської України. Великий терор завдав непоправних збитків по життєвих ресурсах нації, унемож-

ливив її здоровий поступ, підірвав державотворчий потенціал і ментальне здоров'я суспільства. Відтак вивчення Великого терору стало потужним важелем деконструкції радянської політичної міфології, підважило ностальгійні настрої і нав'язливі стереотипи про «прекрасне» життя в умовах соціальних гарантій і стабільності.

Таким чином, у добу незалежності людиноцентричний підхід в історіографії Великого терору був наскрізним, інтенсивність і повнота його застосування залежали від об'єкту і предмету вивчення, повноти джерельної бази, а також від суспільного зацікавленості, наукової актуальності та інтелектуального потенціалу дослідника(ків).

Еволюція людино-орієнтованого підходу була тривалою і складною, вона розгорталася у двох предметних площинах, невід'ємних одна від одної, покликаних з'ясувати історичну істину і встановити справедливість стосовно: а) постраждалих (жертв) і б) винних (організаторів, призвідників, виконавців тощо). Суб'єкт-об'єктні преференції дослідницького поля і фокус дослідження не були довільними чи випадковими, вони були задані загальним поступом вітчизняної і зарубіжної історіографії і розгорталися в конкретних суспільно-політичних реаліях.

Завдяки критичній антропології терору, дослідникам вдалося досягти цілісного розуміння Великого терору в радянській Україні і подолати розрив між подієво-фактографічним знанням предмету і культурно-світоглядним рівнем сприйняття і розуміння суспільством радянського минулого.

REFERENCES

1. Arkhierejs'kyj, D.V., Bazhan, O.H., Bykova, T.B., Bilokin', S.I., Bojko, O.D., Viedienieiev, D.V. et al. (2002). Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini XIX–XX stolit. Istorychni narysy (2002). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
2. Bazhan, O., Podkur, R. (Ed.). (2013). Politychni represii v Ukrainiskii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii. Do 75-

- richchia «Velykoho teroru» v SRSR : materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. Bilas, I. (1994). *Represyвно-karalna systema v Ukraini 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz* : U 2-kh t. Kyiv: Lybid: Viisko Ukrainy. Vol. 1; Vol. 2 [in Ukrainian].
  4. Bilokin, S. (1993). Pro taiemnytsi madrydskoho dvoru. *Nashe mynule*. Kyiv, 1 (6), 17–38 [in Ukrainian].
  5. Bilokin, S., Podkur, R., Rublov, O. [Foreword]; Kalytko, S., Rublov, O., Podkur, R., Shevchenko L. (Comps.). (2007). *Politychni represii v Ukraini. (1917–1980-ti rr.): Bibliohraf. Pokazhchyk*. Kyiv [in Ukrainian].
  6. Dovbnia, O. (2018). Rehionalna spetsyfika «Velykoho teroru» u suchasniï ukrainskii istoriohrafii. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1 (49), 209–259 [in Ukrainian].
  7. Dovbnia, O. (2018). Represii proty poliakiv USRR/URSR naprykintsi 1920-kh – na pochatku 1950-kh rr. u doslidzhenniakh vitchyznianskykh istorykiv. *Hileia: nauk. visnyk*. Kyiv, 137 (10), 42–47 [in Ukrainian].
  8. Hula, S. (2014). Suchasni tendentsii ta problemy istoriohrafii diialnosti radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky na Podilli (1928–1938 rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2, 504–531 [in Ukrainian].
  9. Kokin, S. (2019). Protses vidkryttia dostupu do dokumentiv komunistychnykh spetssluzhb v Ukraini (seredyna 1990-kh – seredyna 2000-kh rr.). *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2, 266–279 [in Ukrainian].
  10. Kokin, S., Yunhe, M. (2010). Velykyi teror v Ukraini. «Kurkulska operatsiia» 1937–1938 rr. : U 2-kh ch. [in Ukrainian].
  11. Kyrydon, A. (2019). Velykyi teror: pamiat i postpamiat. *Velykyi teror 1937 – 1938 rokiv: zherty i vykonavtsi* : zb. nauk. st. Poltava: PNPU imeni V.H. Korolenka, 6–26 [in Ukrainian].
  12. Podkur, R. (2010). Vzaiemovidnosyny orhaniv derzhavnoi bezpeky ta prokuratury URSR v period prypynennia «velykoho teroru» (kinets 1938–1939 rr.). *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, 36, 266–283 [in Ukrainian].
  13. Podkur, R. (2019). Istoriiohrafii Velykoho teroru 1937–1938 rr.: dynamika, osnovni tendentsii doslidzhennia. *Velykyi teror 1937–1938 rokiv : zherty i vykonavtsi*. Poltava: PNPU imeni V.H. Korolenka, 5–15 [in Ukrainian].
  14. Podkur, R. (2022). Ukrainska istoriohrafii doslidzhennia fenomenu «vykonavtsiv» Velykoho teroru 1937–1938 rr. Abstracts of Papers '21:

- Bykivnia – vid terytorii smerti do mistsia pamiaty.* (pp. 91–106). Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
15. Podkur, R., Rublov O.S. (2007). Istoriohrafia politychnykh represii v Ukraini (druha polovyna 1980-kh–1990-ti rr.). *Politychni represii v Ukraini (1917–1980-ti rr.)*. Zhytomyr : Polissia, 4–35 [in Ukrainian].
  16. Shapoval, Yu. (1994). Liudyna i systema: Shtrykhy do portretu totalitarnoi doby v Ukraini. Kyiv [in Ukrainian].
  17. Shapoval, Yu. (2017). Torknutys istorii. (2d ed.). Kyiv : Parlamentske vyd-vo. [in Ukrainian].
  18. Shapoval, Yu., Prystaiko, V., Zolotaryov, V. (1997). ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty. Kyiv : Abrys [in Ukrainian].
  19. Shapoval, Yu., Vasylieva, I., Matviienko, I. (2020). Ukrainske suspilstvo u 2014–2020 rr.: problemy polityky dekomunizatsii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 123–137 [in Ukrainian].
  20. Shapoval, Yu., Zolotaryov, V. (2002). Vsevolod Balytskyi: osoba, chas, otochennia. Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
  21. Shaurenko, A. (2023). Suchasni pidkhody v antropologii: zmina paradym ta interdystyplinarnist. *Starozhytnosti Lukomoria*, 4 (19), 86–91: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.4.227> [in Ukrainian].
  22. Sklokin, V. (2013). Suspilna znachushchist istorii v suchasni Ukraini: deiaki poperedni mirkuвання. *Kharkivs'kyj istoriohrafichnyj zbirnyk*, (12), 24–44 [in Ukrainian].
  23. Terletska, I. (2010). Derzhavnyi teror v USSR–URSR periodu stalinizmu u vitchyzniani istoriohrafii pochatku KhKhI st. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2, 403–417 [in Ukrainian].
  24. Terletska, I. (2012). «Velykyi teror» v Ukrainskii RSR: istoriohrafichnyi dyskurs. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2, 372–385 [in Ukrainian].
  25. Tronko, P. (2007). Derzhavna prohrama naukovo-dokumentalnoi serii knykh «Reabilitovani istoriieiu»: dosvid, problemy, perspektyvy. *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty*. (34), 4–10 [in Ukrainian].
  26. Tronko, P. (2011). Doslidzhennia «velykoho teroru» u naukovo-dokumentalnii serii knykh «Reabilitovani istoriieiu». *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*, (37), 4–17 [in Ukrainian].
  27. Vasyliiev, V. (2004). Vplyv «velykoho teroru» 1937–1938 rr. na ekonomichni protsesy v URSR. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 35–58. [in Ukrainian]

28. Vasyliev, V. (2008). Operatyvnyi nakaz № 00447 NKVS SRSR ta yoho vykonannya v URSR: problemy naukovooho doslidzhennia. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*. (35), 116–137 [in Ukrainian]
29. Vasyliev, V., Podkur, R. (2017). Radianski karateli. Spivrobitnyky NKVS – vykonavtsi «Velykoho teroru» na Podilli. Kyiv [in Ukrainian].
30. Vasyliev, V., Viola, L., Podkur, R. (Comps.). (2017). Vidlunnia Velykoho teroru : Zb. dok. : u trokh tomakh. Vol. 1. Kyiv [in Ukrainian].
31. Zolotaryov, V. (1994), Chekisty 20-30-kh: materialy do biohrafichnoho slovnyka. *Z arkhiviv VUCHK–HPU–NKVD–KHB*, 1, 168–171 [in Ukrainian].
32. Zolotaryov, V. (2003). ChK–HPU–NKVS na Kharkivshchyni: liudy ta doli. 1919–1941. Kharkiv : Folio [in Ukrainian].
33. Zolotaryov, V. (2004). Oleksandr Uspenskyi: osoba, chas, otochennia. Kharkiv : Folio [in Ukrainian].
34. Zolotaryov, V., Shapoval, Yu. (1993). V.A. Balytskyi. Na shliakhu pravdy pro noho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4–6; 7–8. 50–63 [in Ukrainian].

Olha Koliastruk, Vyacheslav Litynskyi.
Anthropological approach
to the history of the Great Terror

The article's goal is to show how the anthropological approach, which was earlier instrumental and applied (auxiliary), became the dominant and crucial method in the national historiography of the Great Terror.

Methods and methodology. Anthropocentrism serves as the prism through which terror studies are historiographically analyzed. Using aspects of victim anthropology, environmental anthropology, anthropology of everyday life, and postcolonial anthropology, the anthropological approach's dynamics can be traced from the beginning of the study of terror objects (victims) to the conceptual analysis of terror subjects (ideologues, organizers, and perpetrators).

Conclusions. The human-centered approach to the Great Terror's historiography was cross-cutting in the post-independence era of Ukraine, and its application varied in intensity and comprehensiveness depending on the object and subject of study, the completeness of the source base, public interest, scientific relevance, and the intellectual capacity of the researcher or researchers. The development of the human-centered approach was lengthy and intricate, taking place in two interconnected fields intended to achieve justice and reveal the historical truth for a) the victims and b) the offenders (organizers, instigators, perpetrators, etc.). The research field's subject-object choices and the study's focus were not

chosen at random or by chance; rather, they were determined by the overall development of both domestic and international history and emerged in particular sociopolitical contexts. Researchers have been able to attain a comprehensive understanding of the Great Terror in Soviet Ukraine and close the gap between the cultural and ideological level of society's perception and comprehension of the Soviet past and the eventual factual knowledge of the subject thanks to the critical anthropology of terror.

Keywords: historiography, archival revolution, anthropological approach, the Great Terror, political repression, victims, perpetrators.